במעבה ההר

מחקרי הר אפרים ובנימין

קובץ רביעי

עורכים מדעיים:
אהרן טבגר • זהר עמר • מרים ביליג

אריאל – טלמון
תשע"ה (2014)

ועדת המערכת:
פרופ׳ יואל אליצור, האוניברסיטה העברית בירושלים, המכללה האקדמית הרצוג ומכללת ירושלים
פרופ׳ אסתר אשל, אוניברסיטת בר אילן
ד״ר אייל ברוך, אוניברסיטת בר אילן
פרופ׳ אדם זרטל, אוניברסיטת חיפה
פרופ׳ עמוס פרומקין, המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים

קובץ זה ראה אור בסיוע:
מחלקת תיירות, מועצה אזורית מטה בנימין
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, אוניברסיטת בר אילן
עמותת משכן שילה – המרכז למחקר ולפיתוח ערש ההתיישבות בארץ ישראל

© כל הזכויות שמורות למדרשת הרי גופנא ולמו״פ אזורי השומרון ובקעת הירדן, תשע״ה (2014)
מסת״ב 978–965–91808–0–6

שער קדמי: מערת בית הבד בחורבת ניסיה, פסגות (צילום: ד׳ רביב)
שער אחורי: מערות קבורה מתחת לכפר שבתין (צילום: א׳ טבגר)

עורכים מדעיים: **אהרן טבגר, פרופ׳ זהר עמר, פרופ׳ מרים ביליג**
עריכה לשונית: **גב׳ שושי הייזלר (עברית), גב׳ מרים שליסלברג (אנגלית)**
עיצוב גרפי: **סטודיו ולדמן**, עפרה
לוחות והדפסה: **דפוס העיר העתיקה**, ירושלים

תוכן העניינים

אהרן טבגר
זהר עמר
מרים ביליג
בפתח הקובץ 7

אייל בן אליהו
לזכרו של יובל פלג ז"ל, 1968 – 2014 11

שער ראשון: מחקרים במעבה האדמה

בועז זיסו,
בועז לנגפורד,
רועי פורת,
דביר רביב
ועמוס פרומקין
סקר ארכאולוגי במערת אלקנה שבמערב השומרון 15

דביר רביב
עדכון תפוצת מערכות המסתור בפלך תמנה 31

איתן קליין
ואלון קליין
מערכת מסתור מימי מרד בר-כוכבא
בח'לת קייס צפון, שפלת יהודה 47

עמוס קלונר
ובועז זיסו
חידושים במחקר תפוצתן של מערכות המסתור
ומערות המפלט בארץ יהודה 57

עמוס פרומקין,
בועז זיסו,
בועז לנגפורד,
רועי פורת
ורעואל קסל
אבן המלכים בהר אפרים: מחצבת בהט במערת עבוד 69

יובל פלג (ז"ל)
סרקופג מהתקופה הרומית מטול כרם
ועליו תיאור היפודרום 79

שער שני: חידושים בחקר הר אפרים וסביבתו

דרור בן־יוסף — חפירות יפית 3 – מתחם מטיפוס 'סנדל' בבקעת הירדן 97

זאב ח' ארליך (ז'אבו) ומאיר רוטר — "בית עקד הרועים" – תל ובאר בצפון עמק דותן 111

אברהם פאוסט — האימפריה האשורית וכלכלת ארץ ישראל במאה השביעית לפסה"נ: תעשיית השמן כמקרה מבחן 121

איוון פרידמן — ריימון מגופנה – אציל צלבני לפני קרב קרני חיטין 145

אבי ששון — חרושת האבן העברית בהדום ההר בעת החדשה – מגדל צדק כמוקד לתעשיית אבן וסיד 159

שער שלישי: תגובה וביקורת ספרים

אהרן טבגר — "בעקבות בנימין מטודלה בנחלת בנימין" – שלוש הערות לזיהוי האתרים 177

זאב ספראי — ביקורת ספרים: המדריך למטייל בשומרון 187

רשימת משתתפים 199

תקצירים באנגלית 15*

חידושים במחקר תפוצתן של מערכות המסתור ומערות המפלט בארץ יהודה

עמוס קלונר ובועז זיסו

הגדרת המסתור והמפלט

חוקרי מלחמת בר־כוכבא זיהו שתי תופעות עיקריות של ניצול מערות וחללים תת־קרקעיים בעת המלחמה: החללים החצובים מלאכותית שימשו למסתור, והמערות הטבעיות שימשו למפלט. שני המונחים החלו לרווח במחצית השנייה של שנות השמונים.

התופעה האחת מכונה 'מערכות מסתור', והיא תוצאה של חציבה ביד אדם של מערכות תת־קרקעיות, לרוב מתחת למבנים ביישובים קיימים על פני השטח. בחלק ניכר מהמקרים נעשתה החציבה המלאכותית תוך ניצול חללים קיימים בסלע, כמו בורות מים, בתי בד, קולומבריה, מחסנים, מתקני טהרה ואף קברים, ביטול תפקודם המקורי והתאמתם לצורכי מסתור מציל חיים. המערכות הותקנו באורח המעלים את קיומן למסתכל מבחוץ, בשיטות כניסה מבוקרת וקשה לתוכן, אפשרויות חסימה מבפנים, מעברים צרים ונמוכים (מחילות) שחייבו זחילה או הליכה על ארבע. המחילות הצרות והמפותלות (איור 1) המשנות זווית, כיוון ומפלס, הן סימן ההיכר המובהק של המערכות (קלונר וטפר 1987; קלונר וזיסו 2003; 2006; 2009).[1]

איור 1: מחילת מסתור טיפוסית המשנה זווית בחורבת טבק שלמרגלות תל גודד, מצפון לבית גוברין

1 פרסום המאמר נתמך על ידי הקתדרות ע"ש קראוטהאמר, קושיצקי ומוסקוביץ באוניברסיטת בר אילן. ברצוננו להודות לנילי ואברהם גרייצר, לאיתן קליין, לאלון קליין, לאיתן איילון וליותם זיסו על עזרתם. תודה מיוחדת לשני הקוראים האנונימיים מטעם מערכת 'במעבה ההר' על הערותיהם והצעותיהם לשיפור המאמר.

התופעה השנייה מכונה על ידינו 'מערות מפלט'. ברגיל אלה מערות טבעיות וקשות גישה, רובן ככולן קרסטיות בהיווצרן (איור 2). עיקרן של מערות אלו במצוקי מדבר יהודה, אך הן מצויות גם באזורים נוספים של גיר קשה בארץ יהודה (אשל ועמית 1998; פורת 2006; אשל ופורת 2009). הממצאים במערות המפלט מורים במובהק כי יהודים נמלטו אליהן במהלך המלחמה. המכלולים הארכאולוגיים שנתגלו במערות המפלט כללו קנקני אגירה רבים, בדומה לממצא השכיח במערכות המסתור, והם מעידים על הכנות לשהות של שבועות ואף של חודשים (איור 3). ממצאים נוספים כללו ארכיונים רשמיים ופרטיים, כלי נשק מעטים, מטבעות רבים ואף מטמונים (איור 4), כלי זכוכית וציוד נוסף בעל ערך לבעליו. מפתחות של דלתות ושערים מצביעים על תקוותם של הנמלטים למערות לשוב לבתיהם (איור 5). המטמונים ושרידי עצמות אדם בחלק מן המערות מצביעים על סופם של השוהים במערות המפלט (זיסו ואחרים 2009; לנגפורד ואחרים 2011).

תחום שליטתו של מַנהל בן כוסבא מתבסס במחקר הארכאולוגי על גילוין של מערכות מסתור ומערות מפלט עם ממצאים מתאימים לפרק הזמן הנדון וממצא מטבעות המרד, משקולות עופרת ודומיהם באתרים השונים. המאמר הנוכחי עוסק בשני נושאים עיקריים:

איור 2: פתחי שלושת מערות המפלט העיקריות במצוק הצפוני בוואדי מורבעאת שבצפון מדבר יהודה

איור 3: שני קנקנים שנתגלו באגף הפנימי, הקשה לגישה, במערת התאומים אשר שימשה כמערת מפלט בסוף מרד בר־כוכבא

איור 4: מטמון המטבעות השלישי שנתגלה באגף הפנימי במערת התאומים, הכולל מגוון מטבעות מזהב, כסף וברונזה. המטבעות המאוחרים הם דינר של הדריאנוס ושני זוזים שטבעו המורדים בשנה האחרונה למרד.

איור 5: מפתח ארכובה גדול עשוי ברזל שנחשף במערכת מסתור באתר מורן 1 בדרום שפלת יהודה (צילום: ק' עמית, רשות העתיקות)

השתרעות של תופעות המסתור והמפלט ביהודה והכרונולוגיה של תופעת מערכות המסתור בארץ יהודה, בהקשר למרד בר־כוכבא.

התפוצה הגאוגרפית של מערכות המסתור

רוב מערכות המסתור נתגלו בתת־הקרקע של יישובים יהודיים משלהי ימי הבית השני ומהתקופה שבין שתי המרידות. תושבי היישובים זוהו בעזרת ממצא ארכאולוגי יהודי מובהק, כגון מקוואות טהרה, כלי אבן, גלוסקמאות, נרות יהודאיים ('נרות דרום'), מטבעות המרד הגדול ומרד בר־כוכבא וממצא אפיגרפי מתאים (זיסו 2001; קליין 2007; 2009; זלינגר 2009; רביב 2012).

המערכות הותקנו בעיקר בידי תושבי היישובים, בעלי ידע, ניסיון ומסורת ממושכת של חציבה. אין זו המצאה זרה למקום אלא ביטוי פיזי להכנת אזור שלם למרד בהתחשב בתנאי השטח ובטיב המסלע המקומי ולפי תפיסת המלחמה של הנהגת המרד. המערכות הותקנו בחוות, באחוזות, בכפרים ובאתרים מבוצרים הפזורים בכל יהודה ולאו דווקא בזיקה לצירי תנועה ראשיים.

הנתונים מן הסקרים ומן החפירות בשנים האחרונות מגדילים את מספר המסתורים ומרחיבים את מפת תפוצתם (ראו מפת תפוצת המערכות במאמרינו הקודמים: קלונר וזיסו 2003; 2006; 2009; ותוספות של דביר רביב ואיתן קליין להלן). כיום מוכרות יותר מ־350 מערכות מסתור המצויות ביותר מ־140 אתרי יישוב יהודיים בארץ יהודה. גוש ההתיישבות היהודי העיקרי בארץ יהודה בתקופה שבין המרידות ברומאים משתרע במרחב שבין אנטיפטריס בצפון־מערב, מזרחה דרך נחל שילה, הטופרכיה של עקרבה ועד מבצר אלכסנדריון (סרטבה). משם דרומה בבקעת הירדן וים המלח ומערבה עד בקעת באר שבע – ערד. קו היישובים במערב מגיע לשיפולי שפלת יהודה, במקום ההשקה למישור החוף. עד כה לא התגלו מערכות מסתור חצובות בעלות מחילות אופייניות בהקשר של יישוב נוכרי.

מערכות המסתור ומערות המפלט שבצפון יהודה, שנחקרו ופורסמו לאחרונה על ידי דביר רביב, איתן קליין, אהרן טבגר, בועז זיסו, בועז לנגפורד, עמוס פרומקין וחוקרים נוספים, בעיקר מטעם המרכז לחקר מערות (המלח"ם), יוצרות תמונה ארכאולוגית חדשה ומעודכנת של התפרשות מְנהל בן כוסבא עד לתחום המיושב בשומרונים, על ההרים המתנשאים מצפון וממערב לתחום המיושב ביהודים.

עיון מחודש בשאלה של השתרעות המסתור והמפלט ביהודה נעשתה על ידי מחברי מאמר זה (קלונר וזיסו 2003; 2006; 2009). הדיון הנוכחי מתרכז בבחינת ההשתרעות הצפונית של תופעות המסתור והמפלט. התמונה של השתרעות המסתור והמפלט עברה כמה שינויים בתחומה הצפוני (ראו סיכום קצר אצל קליין ורביב 2013, 211–212, וכן אצל רביב בקובץ זה). בחינה של מפת התפוצה המעודכנת של מערכות המסתור באזור שמצפון לירושלים מעלה כי הן נתגלו בפלך עקרבה (על חבל עקרבה ראו קליין 2007; 2009; על מבצרה של עקרבה ראו אשל ואלריך 1987; זיסו ורביב 2011), באתרים: חורבת ג'בעית, חורבת כולצון (כ־10 ק"מ מדרום לעקרבה), תל שילה, חורבת סיע (כ־5 ק"מ מדרום לשילה, שם נתגלתה לאחרונה מערכת מסתור גדולה מאד), חורבת כפר עטיה, חורבת אל־משרקה (שלושת האתרים האחרונים נזכרים במאמרם של טבגר ורביב 2013). מדרום לרמאללה נמצאו מערכות מסתור באתרים כגון חורבת ניסיה, מח'מס, ג'בע.

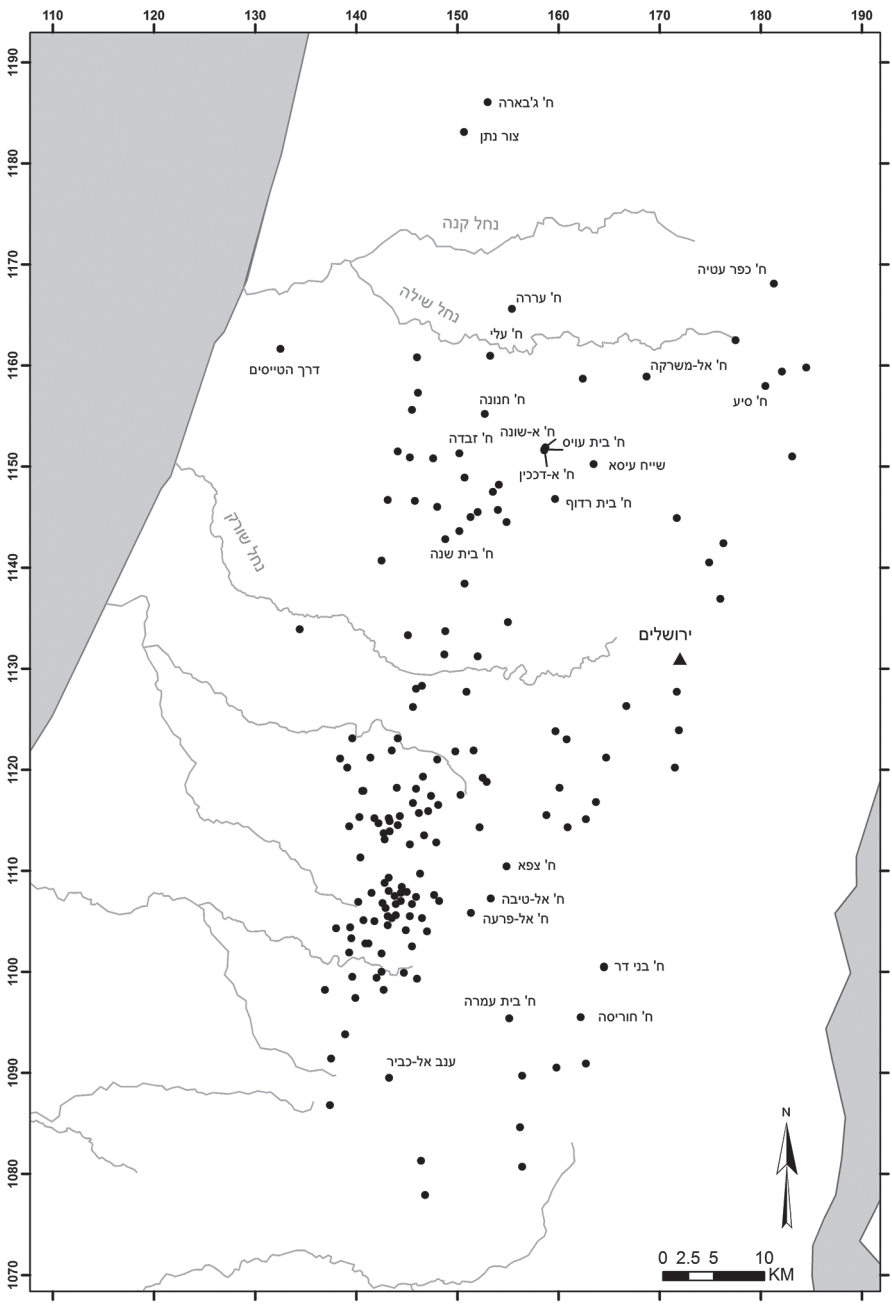
בשפלת לוד נתגלו מערכות מסתור באתרים הבאים: חורבת ברנאט (שוהם: דר' – מע'), עוקף שוהם, אזור תעשייה מודיעין, מודיעין, מחלף בן שמן, מחצבות נשר. סביב העיר מודיעין נמצאו מערכות מסתור בגבעות הסובבות מכל העברים: אום אל עומדן, חורבת תיתורה, חורבת א־דריש, חורבת כריכור, כפר רות (גבעה B, נ. טריג 461–Z), תל א־ראס, חרמשית, שעלבים (קלונר וזיסו 2001; 2003; 2006). מטבעות מרד בר־כוכבא התגלו באזור שמצפון לירושלים: במערב – בשפלת לוד – חורבת ברנאט (דרום), קריית ספר [חורבת בד עיסא] ותל א־ראס, במזרח – במערות המפלט בנחלי צפון מדבר יהודה ומדבר שומרון: מערת עראק א־נעסנה, מערת מכוך ומערת אל ג'י (זיסו ואשל 2001; 2002; ביכובסקי 2004).[2] מערות מפלט עם ממצא מימי מרד בר־כוכבא נמצאו גם בעראק בטן א־ג'מיע שבנחל שילה (קליין ופרומקין 2009) ובעבוד (זיסו ואחרים 2009). בעשור האחרון נתגלו מערכות מסתור בגוש ההרים שמצפון לרמאללה, בין פלך עקרבה במזרח לשפלת לוד במערב. המערכות נתגלו במהלך סיורי שטח באתרים בתחומי הפלכים תמנה וגופנא: חורבת פצה, חורבת אל־משרקה, חורבת א־שונה (שתי מערכות) וחורבת א־דככין (קליין ורביב 2013). כן נתגלו אתרים נוספים עם מערכות מסתור בתחומי הפלכים הנזכרים: חורבת בית עויס, חורבת שייח עיסא, חורבת בית רדוף, חורבת עלי, חורבת זבדה וחורבת חנונה (רביב 2012, 104–112; וראו גם רביב בקובץ זה). אף על פי שלא פורסמו שברי חרסים מן המערכות הללו, תיארוכן למלחמת בר־כוכבא או לתקופת ההכנות שקדמה למרד מתבסס על תכניותיהן המורכבות ועל שברי חרסים – בעיקר קנקנים – שנצפו בשפכי חפירות השוד השיטתיות שבוצעו בהן. ממצא המערכות בפלכים הנזכרים מחזק את סברת החוקרים הרואים בנחל שילה את גבולו הצפוני של תחום היישוב היהודי אשר השתתף במרד בר־כוכבא ונשלט על ידי המִנהל הבר־כוכבאי.

שינוי משמעותי, הגורס גבול צפוני אף יותר, לאורך נחל קנה, מסתבר עם גילוֵן של מערכת מסתור בחורבת עררה (ראו רביב בקובץ זה), של מערת מפלט עם ממצאים מובהקים מימי בר־כוכבא בקרבת היישוב אלקנה (ראו זיסו ואחרים בקובץ זה), ושל מערכת המסתור בחורבת ג'דארה (להלן).

ניתן להעריך עתה כי השטח הצפוני של היישוב היהודי, שנכלל במִנהל הבר־כוכבאי וכנראה השתתף במלחמה, כלל את החבלים: עקרבה (לפחות בחלקו הדרומי), גופנא, תמנה ודרום השרון, הנמצאים ממערב להרי שומרון. הרי גריזים, עיבל ומורדותיהם – השטח הגבוה טופוגרפית של השומרון – היו בשליטה שומרונית, וקרוב לוודאי שלא נטלו חלק במרד (להלן הערה בעניין השתתפות השומרונים). נדמה כי תפישה זו תואמת לגילויים של האתרים הצבאיים הרומיים ברצועה של ספר המדבר, לאורך הבקעה ושוליה המערביים שמארגמן וצפונה. בסקר הר מנשה נסקרו שרידיהם של ארבעה אתרים המתוארכים לתקופה הרומית המאוחרת, שניתן לקשרם למרד, למהלכו ואולי אף לתוצאותיו. ארבעת האתרים הם: סוידה, חורבת שוש, ע'רור וח'ירף (זרטל 1991; 1996, 63–64, 530–537, 548–550, 567–572, 580–583).

הפרישה המסתמנת במחקרים האחרונים יוצרת לראשונה הבנה נכונה של הביטוי הנזכר אצל קסיוס דיו: "רק כאשר כל יהודה הייתה בתנועה" (*קסיוס דיו* 69, 13). השטח המסומן עתה כהשתרעות מערכות המסתור ומערות המפלט אכן מכסה את כל תחום ארץ יהודה (איור 6).

2 בסקר במערת אל־ג'י שבנחל מכמש מצאו חנן אשל וזיסו (2002) מטבעות של איליה קפיטולינה עם מטבעות בר־כוכבא, מה שהביאם למסקנה שהעיר הרומית נוסדה קודם לפרוץ המרד.

איור 6: מפה עדכנית של מערכות המסתור, כולל המערכות החדשות מן השנים האחרונות (שרטוט: י' ספיר)

נדמה כי ההשתרעות הנרחבת הזו בכל ארץ יהודה של ימי הבית השני ועד מרד בר־כוכבא מאפשרת גם הבנה טובה יותר של דבריו של קסיוס דיו:

> חמישים ממצודותיהם העיקריות ותשע מאות שמונים וחמישה מכפריהם החשובים ביותר נחרבו. חמש מאות ושמונים אלף איש נהרגו בהתקפות ובקרבות, ואילו מספר המתים מרעב, ממגפה ומאש – לא ניתן היה לברר. כתוצאה מכך התרוקנה מתושביה כמעט יהודה כולה. [כפי שגם לפני המלחמה התבשרו באותות, שכן הקבר של שלמה שאותו הם מעריצים מבין הקברים המקודשים, התמוטט והתפרק מאליו, וזאבים וצבועים רבים התפרצו מיללים לעריהם]. ברם, גם רומאים רבים נפלו במלחמה הזאת, לכן לא השתמש הדריאנוס בכותבו לסנאט בפתיחה המקובלת אצל קיסרים – אם אתם ובניכם בריאים מוטב, אני והצבא בריאים (*קסיוס דיו* 69, 14).

על פי ממצא של מערכות מסתור, מצויים שלושה אתרים נוספים השופכים אור על השתרעות תחום המרד: המערכת התת־קרקעית בחורבת ג'בארה, ממזרח לטייבה, נחפרה על ידי עוזי גרינפלד וצוות קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש בשנת 2011. החפירה בוצעה עקב הצורך לסלול כביש חדש לאורך גדר ההפרדה.[3] התוואי השונה של הגדר והכביש החדש עוברים ממזרח לחורבה ונוגעים בשוליה. חפירת ההצלה במקום ארכה כתשעה חודשים.[4] זו מערכת גדולה המורכבת מחדרים, אולמות ומחילות טיפוסיות, שנוספו אליהם לצורך מסתור. מעברים קשים, כולל אנכיים, מחברים בין קטעי המחילות. המערכת הכילה ממצאים מובהקים מפרק הזמן שבין שתי המלחמות (מידע בע"פ מהחופרים; שויחט 2012). מיקומה של החורבה וממצאי החפירות מציגים את ההשתרעות הצפונית ביותר של מערכות מסתור, מצפון־מערב להר שומרון, המיושב שומרונים בפרק זמן זה. להערכתנו, אין היישוב שומרוני, והללו אכן לא נטלו חלק במלחמה (קלונר וטפר 1987, 367, הע' 7).

באתר צור נתן, הממוקם מדרום לטייבה, חפרו איתן איילון וביל ניידינגר בשנות 1980 וראשית 1990 אתר רב־שכבתי. במאות השנייה – השביעית לסה"נ התקיים במקום יישוב שומרוני שבמרכזו בית כנסת. כתובת ברצפת הפסיפס במבנה מעידה על שמו העתיק של היישוב: אנתסיון (*Antesion*). בשכבה קדומה יותר, מתחת ליישוב השומרוני, התקיים יישוב יהודי שתוארך לשלהי תקופת הבית השני. הסלע שבין בתי המגורים נוצל על ידי חציבות שונות. נתגלו בורות מים ומחסנים חצובים אשר חוברו בחלקם במחילות מסתור אופייניות. שרידים אלה, שנחשפו בעונת 1994, עדיין לא פורסמו במלואם.[5]

מערכת מסתור נוספת נתגלתה בחפירת הצלה בדרך הטייסים ברמת גן. היא נחפרה על ידי עוזי עד מטעם רשות העתיקות בחודשים אוקטובר 2007 ופברואר 2008.[6] בחפירה

---

3 הכביש החדש נסלל בעקבות שינוי בתוואי הגדר לאחר שתושבי האזור עתרו לבית המשפט בגין התוואי המקורי של הגדר, שגרם להפרדתם מאדמות חקלאיות.

4 החפירה טרם פורסמה, והנתונים המוצגים להלן נמסרו לנו באדיבותם של החופרים.

5 אנו מודים לאיתן איילון על המידע, המאפשר להזיז את גבול תפוצת המערכות צפונה. לפרטים חלקיים, תכנית כללית המדגישה את שלבי היישוב ולצילומים, ראו http://www.tfahr.org/zn.html.

6 הרשאה A 5264, בנ"צ 64–661639/ 508–182490 בר"י חדשה.

נחשפה גת מהתקופה הביזנטית ומערכת מסתור תת־קרקעית. להלן תיאור המערכת התת־קרקעית. מפני השטח הותקנו שני פירים אנכיים (עומקם 1.9 מ׳ ו־2.1 מ׳, קוטרם 0.9–1.2 מ׳). שני קטעי מחילות, שאליהן ירדו הפירים, התחברו בחדר מרכזי. בדופנות החדר והמחילות הקצרות הותקנו כוכים קטנים להנחת נרות שמן. בחדר המרכזי התגלה ממצא קרמי שתואר לתקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים, וכלל בין השאר שתי קדרות בישול שלמות וקנקנים, בהם שלושה שלמים. במאות שלישית–רביעית לסה״נ שימשה המערכת כבור אשפה, על סמך כמויות ממצא רבות של קרמיקה (עד 2011). לפי שעה זו המערכת המערבית ביותר בפרישת המערכות. אין להוציא מכלל אפשרות כי האתר המדובר הוא ׳בני ברק׳ של ימי הבית השני והתקופה הרומית.

הכרונולוגיה של מערכות המסתור

במקרים רבים הצליחו שודדי העתיקות לחשוף את מקומם של יישובים קדומים ושל מערכות תת־קרקעיות חצובות ולרוקן את תכולתם. חלק מן המערכות התת־קרקעיות המשיכו לשמש בתקופות מאוחרות ונוקו מחפצים שנראו מיותרים ליושביהן. רק מערכות מסתור ספורות שארכאולוגים מצאו אותן חתומות, ניתנות לתיארוך באמצעות תכולתן, אם כי היעדר ממצאים מתוארכים מהקשרים ׳נקיים׳ (כלומר חדרים ומתקנים שלא נחפרו קודם לכן על ידי שודדי העתיקות) מקשה על תיארוך מדויק של תופעת מערכות המסתור.

ברוב רובם של מערכות המסתור יש להגדיר כרונולוגיה יחסית המאפשרת להפריד בין חללים תת־קרקעיים, שנחצבו על ידי אדם בתקופות קדומות (לרוב בתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה), לבין המחילות, הפירים ופתחי האוורור שהם תוספות שנחצבו מאוחר יותר, לרוב בימי מרד בר־כוכבא. תוספות ושינויים אלה מבטלים בדרך כלל את החלל הקדום ומשנים את ייעודו תוך שילובו במערכת התת־קרקעית.

לאחר שתופעת מערכות המסתור התבררה, נטו החוקרים לתארך את התופעה כולה לתקופת מרד בר־כוכבא, אך למעשה, התמונה מורכבת יותר (קלונר וטפר 1987; להצעה להקדים חלק מן המערכות ראו פרסטר 1983).

דומה שאף על פי שהיו מערכות מסתור קטנות ולא משוכללות כבר בראשית המאה הראשונה לסה״נ, יש לראות ברוב מערכות המסתור מפעל עצום ממדים שהתגבש והגיע לשיא שכלולו ותפוצתו הגאוגרפית לקראת מרד בר־כוכבא ובמהלכו. בכך תומכים ממצאים שנתגלו במערכות המסתור, כגון 52 מטבעות שנטבעו מחדש על ידי מְנהל המרד, שמצאו חוקרים באתרים שונים (ראו סיכום אצל זיסו ואשל 2002), ומשקולת עופרת של המְנהל הבר־כוכבאי שמצא יאיר צורן בחורבת אלים מצפון לבית גוברין (קלונר 1990), נוסף על מטבעות רומיים, שברי חרסים, זכוכית ונרות.

עם זאת, יש לזכור שהמחקר החדש העלה נתונים המלמדים על קיום מערכות קטנות ובלתי משוכללות כבר בראשית המאה הראשונה לסה״נ ואולי אף לפני כן (כגון הממצא באתר פסגת זאב ובחורבת עתרי, ראו שוקרון וסבריאגו 1993; זיסו וגנור 2002, 20–23). ממצא נומיסמטי מזמן מרד החורבן נתגלה במערכות המסתור בחורבת עתרי (חצי שקל משנה שלישית למרד, ראו זיסו וגנור 2002), בסוסיה (שקל משנה שנייה למרד הגדול,

ראו שר־אבי ואשל 1999), ובחורבת זיתא (מטמון של 755 פרוטות מן השנים השנייה והשלישית למרד החורבן, ראו קינדלר 2003–2006).

המסתור במקורות יהודיים

בספרות התלמודית מצויים תיאורים אחדים של הסתתרות במערות: "מחבוא", "מחבואה" ו"מחבויין" בזיקה למרד בר־כוכבא (סמט 1987; קלונר וטפר 1987, 378–379). אולם מתברר שהם קשורים לשלהי המרד ולימי גזרות השמד שבעקבותיו, וקרוב לוודאי שיש להם זיקה למערות המפלט.

עיסוק בנושא המסתור והמפלט מבחינת המקורות התנאיים, תוך דיון חוזר בנושא ה'מחבא/מחבה' והסנדל המסומר נוסף לאחרונה (ספראי 2011). במאמר זה נמנה גם המעשה המופיע רק בתלמוד הבבלי, בהקשר אחר, אך רקעו הולם את ימי מרד בר־כוכבא ומשקף מסורת ארץ ישראלית מובהקת: "עישנו עלינו בית עישנו עלינו מערה" (*יבמות* קטו, ע"א). מכל מקום ברור כי רק הממצא הארכאולוגי מאפשר תמונה של ההשתרעות וההתנהלות של המלחמה וההזכרות במקורות. הממצא הארכאולוגי הנפרש כאן מאפשר התייחסות לתיאורו של קסיוס דיו המובא לעיל.

דיון וסיכום

דומה שתופעת מערכות המסתור בארץ יהודה משתלבת בדברי קסיוס דיו (69, 11–15) ומאשרת אותם, ולכן סביר לתארכן בעיקר לימי מרד זה. אין לפרש את תיאור ההיסטוריון הרומי כהגזמה שנועדה לתרץ את קשיי הרומאים בדיכוי המרד. המסתורים הם עדות ממשית להכנות למרד או לפעולות במהלכו, המאפשרים בשעת הצורך פעילות בסתר. אין להניח שכל מערכות המסתור בארץ יהודה נחצבו בסערת המרד: חלקן הותקנו כנראה במסגרת ההכנות לקראתו.

נראה שאחידות המרכיבים האדריכליים במערכות מסתור רבות מעידה על הוראה מגבוה, על תכנון מראש ועל ביצוע בפרק זמן אחד קצר, כתולדה של התפיסה הצבאית של מְנהל בר־כוכבא. ייתכן שהכנת המסתורים הייתה חלק מהיערכות אוכלוסייה אזרחית למרד, לביצוע פעולות חתרניות ולהסתתרות בשלבים שונים של המלחמה. התקנת המסתורים ענתה בצורה מתוחכמת על הקושי של עימות חזיתי עם לגיונות רומא. המערכות נועדו לשמש מסתור לתקופה של שבועות ואולי של חודשים, כבסיס וכתשתית למרד. היה אפשר לאגור בהן בסתר מזון, צידה ונשק ולהסתיר אנשים.

המחילות המפותלות, הצרות וקטנות הממדים נועדו להקשות על האויב לחדור לתוכן ולהתקדם בסבך התת־קרקעי. את המחילות היה אפשר לחסום ולנעול בנוחות וביעילות ולנתק חלקים מהמערכת כלפי חוץ. חייל רומי יחיד נושא נשק ואמצעי תאורה היה מתקשה להתקדם בהליכה על ארבע או בזחילה בנבכי המסתור במחילה בלתי מוכרת לו או במעבר פירים אנכיים, וכתוצאה מכך הפך מעמדו לנחות ולפגיע מן המורד שהסתתר וארב לו. הפירים נועדו להקשות ולעצור את התנועה במחילה תוך שינוי מפלס, והיה אפשר לסתום בקלות את המעבר בהם באמצעות חסימה באבנים. לפיכך הלחימה באויב החודר למחילה הייתה של אחד נגד אחד וביטלה את יתרון היחידה הצבאית המאומנת וערוכה להפעלה חזיתית.

רשימת מקורות

אופנהיימר 1980:
אופנהיימר, א', 1980, מרד בר־כוכבא – ייחודו ומחקרו, בתוך: אופנהיימר, א' (עורך), *מרד בר־כוכבא, לקט מאמרים*, ירושלים, עמ' 9–21.

אשל וארליך 1987:
אשל, ח' וארליך, ז"ח, 1987, מבצרה של עקרבה בחורבת עורמה, *קתדרה* 47, עמ' 17–24.

אשל וזיסו 2001:
אשל, ח' וזיסו, ב' (עורכים), 2001, *חידושים בחקר מרד בר־כוכבא: דברי הכנס השנתי העשרים ואחד של המחלקה ללימודי ארץ־ישראל ע"ש מרטין (זוס), י"ח באדר תשס"א, 13 במרץ 2001*, רמת גן.

אשל וזיסו 2002:
Eshel, H. & Zissu, B., 2002, Coins from the el-Jai Cave in Nahal Mikhmash (Wadi Suweinit), *Israel Numismatic Journal* 14, pp. 168-175.

אשל ועמית 1998:
אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), 1998, *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, כרך א, תל־אביב.

אשל ופורת 2009:
אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), 2009, *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, כרך ב, ירושלים.

ביכובסקי 2004:
Bijovsky, G., 2004, The Coins from Kh. Badd-'Isa - Qiryat Sefer: Isolated Coins and Two Hoards Dated to the Bar Kokhba Revolt, in: Magen, Y. & Haimovich-Carmin, N. (editors), *The Land of Benjamin*, Jerusalem, pp. 243-300.

זיסו 2001:
זיסו, ב', 2001, *הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

זיסו ואחרים 2009:
זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר', דוידוביץ, א' ופרומקין, ע', 2009, ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערת עבוד שבמערב הרי בית אל, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, כרך ב, ירושלים, עמ' 478–509.

זיסו ואשל 2001:
זיסו, ב' ואשל, ח', 2001, מטבעות מרד בר־כוכבא – עדכון גיאוגרפי: מה נתחדש בעשרים השנים האחרונות (1980–2000)?, בתוך: אשל, ח' וזיסו, ב' (עורכים), *חידושים בחקר מרד בר־כוכבא: דברי הכנס השנתי העשרים ואחד של המחלקה ללימודי ארץ־ישראל ע"ש מרטין (זוס), י"ח באדר תשס"א, 13 במרץ 2001*, רמת גן, עמ' 17–40.

זיסו ואשל 2002:
Zissu, B. & Eshel, H., 2002, The Geographical Distribution of Coins of the Bar Kokhba War, *Israel Numismatic Journal* 14, pp. 157-167.

זיסו וגנור 2002:
זיסו, ב' וגנור, א', 2002, חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה, *קדמוניות* 123, עמ' 18–27.

זיסו ורביב 2011:
זיסו, ב׳ ורביב, ד׳, 2011, בורות המים של ארומה (חורבת אל־עורמה) שבמזרח השומרון, בתוך: טבגר, א׳, עמר, ז׳ וביליג, מ׳ (עורכים), *במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ מאמרים*, עמ׳ 143–158.

זלינגר 2009:
זלינגר, י׳, 2009, *הישוב הכפרי בשפלת לוד בתקופת הבית השני*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.

זרטל 1991:
זרטל, א׳, 1991, שתי מצודות רומיות בלתי־ידועות בבקעת הירדן ומיקומה של קואביס, *קתדרה* 62, עמ׳ 3–17.

זרטל 1996:
זרטל, א׳, 1996, *סקר הר מנשה, כרך ב – העמקים המזרחיים וספר המדבר*, תל־אביב.

טבגר ורביב 2013:
טבגר, א׳ ורביב, ד׳, מערכת המסתור בחורבת סיע שמדרום לעמק שילה, בתוך: טבגר, א׳ עמר, ז׳ וביליג, מ׳ (עורכים), *במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ שני*, אריאל־טלמון, עמ׳ 155–169.

לנגפורד ואחרים 2011:
לנגפורד, ב׳, זיסו, ב׳ ופרומקין, ע׳, 2011, על גילויה של מערת עבוד, בתוך: טבגר, א׳, עמר, ז׳ וביליג, מ׳ (עורכים), *במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ מאמרים*, בית אל, עמ׳ 69–75.

סמט 1987:
סמט, א׳, 1987, המחבוא(ה) – עדות מן המשנה, התוספתא והתלמוד לקיומן של מערכות המסתור, *נקרות צורים* 13, עמ׳ 9–17.

ספראי 2011:
ספראי, ז׳, 2011, תופעת המסתור כפי שהיא משתקפת במסורת חז״ל, בתוך: טבגר, א׳, עמר, ז׳ וביליג, מ׳ (עורכים), *במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין, קובץ מאמרים*, בית אל, עמ׳ 33–44.

עד 2011:
עד, ע׳, 2011, רמת גן, *חדשות ארכיאולוגיות* 123, 26/4/2011, דו״ח סופי [מהדורה דיגיטלית]; http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1677&mag_id=118

פורת 2006:
פורת, ר׳, 2006, *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא במרחב עין גדי – קומראן לאור המחקר המחודש במדבר יהודה*, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, ירושלים.

פרסטר 1983:
פרסטר, ג׳, 1983, מערכות המסתור – מימי בר־כוכבא?, *קתדרה* 28, עמ׳ 155–157.

קינדלר 2003–2006:
Kindler, A., 2003-2006, A Hoard of Quadrantes ("Prutot") of the Jewish War (66-70 C.E.) from Khirbet Zeita, *Israel Numismatic Journal* 15, pp. 64-68.

קלונר 1990:
Kloner, A., 1990, Lead Weights of Bar Kokhba's Administration, *Israel Exploration Journal* 40, pp. 58-67.

קלונר וזיסו 2001:
קלונר, ע׳ וזיסו, ב׳, 2001, מערכות המסתור בשפלת לוד וקביעת הגבול הצפוני של האזור עליו שלט בר־כוכבא, בתוך: אשל, ח׳ וזיסו, ב׳ (עורכים), *חידושים בחקר מרד בר־כוכבא: דברי הכנס השנתי העשרים ואחד של המחלקה ללימודי ארץ־ישראל ע״ש מרטין (זוס), י״ח באדר תשס״א, 13 במרץ 2001*, רמת גן, עמ׳ 73–86.

קלונר וזיסו 2003:
Kloner, A. & Zissu, B., 2003, Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kokhba Revolt, in: Schäfer, P. (editor), *The Bar Kokhba War Reconsidered, New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, Tübingen, pp. 181-216.

קלונר וזיסו 2006:
קלונר, ע׳ וזיסו, ב׳, 2006, מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר־כוכבא, בתוך: מור, מ׳, פסטור, ג׳, רונן, י׳ ואשכנזי, י׳ (עורכים), *לאודיאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה, מוגשים לאוריאל רפפורט*, ירושלים, עמ׳ 125–147.

קלונר וזיסו 2009:
Kloner, A. & Zissu, B., 2009, Underground Hiding Complexes in Israel and the Bar Kokhba Revolt, *Opera Ipogea* 1/2009, pp. 9-28.

קלונר וטפר 1987:
קלונר, ע׳ וטפר, י׳, 1987, *מערכות־המסתור בשפלת יהודה*, תל־אביב.

קליין 2007:
קליין, א׳, 2007, *חבל עקרבה בתקופות ההלניסטית והרומית על פי הממצא הארכיאולוגי ועל פי המקורות ההיסטוריים*, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, רמת גן.

קליין 2009:
קליין, א׳, 2009, היישוב היהודי בתקופת הבית השני בפלך עקרבה – הנדבך הארכיאולוגי, *מחקרי יהודה ושומרון* יח, עמ׳ 177–200.

קליין ופרומקין 2009:
קליין, א׳ ופרומקין, ע׳, 2009, מערת מפלט מימי בר־כוכבא במצוקי עראק בטן א־ג׳מיע שבנחל שילה, בתוך: אשל, ח׳ ופורת, ר׳ (עורכים), *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, כרך ב, ירושלים, עמ׳ 510–520.

קליין ורביב 2013:
קליין, א׳ ורביב, ד׳, 2013, מערכות מסתור בתחומי הפלכים גופנא ותמנה וגבולו הצפוני של האזור עליו שלט בר־כוכבא, *ירושלים וארץ ישראל* 8–9, עמ׳ 211–232.

רביב 2012:
רביב, ד׳, 2012, *היישוב בפלך תמנה משלהי ימי בית שני ועד מרד בר־כוכבא*, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, רמת גן.

שויחט 2012:
שויחט, פ׳, 2012, העבודות על תוואי גדר הביטחון בשומרון חשפו ממצאים ארכיאולוגיים נדירים, *אתר צה״ל*, 14 בינואר 2012; http://www.idf.il/1133-14534-he/Dover.aspx

שוקרון וסבריאגו 1993:
שוקרון, א׳ וסבריאגו, א׳, 2003, ירושלים – פסגת זאב (שכונת "בנה ביתך"), *חדשות ארכיאולוגיות* צט, עמ׳ 51–53.

שר־אבי ואשל 1998:
שר־אבי, ד׳ ואשל, ח׳, 1998, סוסיה בימי הבית השני, *מחקרי יהודה ושומרון* ז, עמ׳ 31–39.

מקורות היסטוריים

קסיוס דיו:
קסיוס דיו, 1980, *תולדות הרומאים*, ספר 69, 11–15, איזק, ב׳ (תרגום), בתוך: אופנהיימר, א׳ (עורך), *מרד בר־כוכבא, לקט מאמרים*, ירושלים, עמ׳ 9–21.